

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Դ. ՏՂԱՅ

55. Պահլաւունեաց տան մեծագոյն փառքն եկեղեցականութիւնն էր եղած, և զարմանք չէ, որ ազգատոհմին ընտրելագոյն անհատներն կրօնաւորական կամ եկեղեցական կենաց չը նուիրուէին: Վկայասէրէն յետոյ տեսանք նորա երկու քեռորդիները, Բարսեղ կաթողիկոս և Գրիգոր եպիսկոպոս, ասոնց ալ յաջորդեցին երկու քեռթոռներ Պահլաւունի և Շնորհալի կաթողիկոսներ: Վերջինները չէին դադրեցուցած եկեղեցական ժառանգութիւնը իրենց ազգատոհմին մէջ. և յառաջ քաշած էին իրենց եղբօր՝ Վասիլ զօրավարի որդին: Դժուարին է ճշտել թէ ուստի է սորա Գրիգոր անունը, յաւազանէ թէ ի ձեռնադրութենէ. նոյնպէս դժուարին է որոշել Տղայ մականունին ծագումը, զի տղայ չէր երբ կաթողիկոսական աթոռը բարձրացաւ: Յարմարագոյն էր Տղայ մականունանել Պահլաւունին կամ Քարավէժը, որոնք տղայական հասակի մէջ կաթողիկոսացան: Սոյն Գրիգորին տղայ չլինելը այնչափ յայտնի է, որ ոմանք կարծեցին թէ ամուսնացեալ ևս էր, և թէ Ռուբինեան Մլեհի կինը՝ իւր դուստրն էր: Բայց հաւանագոյն է որ Գրիգոր վանական եղած է, իսկ Մլեհի կինը կը լինի Գրիգորի քոյրը և Վասիլ զօրավարին աղջիկը: Գրիգորի անունը եպիսկոպոսութեան ատեն կը յիշուի Թէորէանոսի վիճաբանութեան մէջ (Կալանոս. Պատմ. 261) իբրև Հռոմոց հաւանողներուն ամէնէն եռանդունը: Իսկ Շնորհալի մահուան ատեն աթոռէն բացակայ կը գտնուի Կիլիկիոյ մէջ, անշուշտ խաղաղարարութեան և այցելութեան պաշտօնով զրկուած, ինչպէս գացած էր Շնորհալին ալ Պահլաւունիին հրամանով: Ըստ կերպարանին վեհ և փառաւոր կը նկարագրուի, նման հօրեղբօրն Պահլաւունի Գրիգորի,

Քսկ հոգևոր ուսմանց մէջ յառաջագէտ լինելը կը տեսնուի իւր քղթակցութիւններէն և գործերէն, ինչպէս պիտի պատմենք: Իսկ վարչական հանճարով և գործունեայ եռանդով բնաւ իւր հօրեղբայրներէն ստորին չէր մնար. միայն միութեան գործին մէջ՝ առաջին զգուշաւորութիւնը վերջէն բուռն փափաղի փոխարկելով, առիթ տուաւ Արևելեայց հետ վէճի բռնուելու: Այդ մասին իրմէ բուռն գործիչ մը ունէր իւր մօտ, այն է Ներսէս Լամբրոնացին, և գուցէ շատ բանի մէջ այս վերջինին խորհուրդներն էին որ Գրիգոր Տղայն կը բորբոքէին:

56. Միութեան խնդիրը՝ թէնիւթովը կարևոր, և թէ Տղային ընդարձակ մասնակցութեամբ նշանաւոր լինելուն, անտի կը սկըսեմք մեր պատմութիւնը: Գրիգորի ընտրութիւնը դժուարութեան չէր հանդիպած, թէ ազգատոհմովը և թէ ձիրքերովը արժանաւոր էր, և թէ Շնորհալիին յատկապէս յանձնարարուած էր իբր իւր յաջորդը (Սմբատ 102): Ժողովուրդք և եկեղեցականք համահաճութեամբ խնդրեցին և եպիսկոպոսունք յօժարութեամբ օժեցին և նստուցին իւր հօրեղբայրներուն և իւր նախնիքներուն աթոռը: Որչափ ալ չուզենք Թէորիանոսի հաւատալ և Գրիգորը ջերմ հոռոմացեալ մը կարծել, բայց պէտք է միշտ ընդունել թէ միութենական ձգտումը, որ սկսած էր իւր հօրեղբայրներէն մէկին ժամանակ, և հօրեղբայրներէն միւսին ժամանակ աճած էր, ևս քանզևս զօրացաւ Գրիգորի ժամանակը: Այսու հանդերձ նորընտիր կաթողիկոսը իւրովի քայլ մը չըրաւ: Շնորհալին ետ դարձուցեր էր Թէորիանոսը, և խոստացեալ ժողովը չէր հրաւիրած, այլ միայն միտքերը իմանալու համար պատուիրակ մը ղրկած էր Արևելեայց, և մանաւանդ գայթակղած էր ինն գլխոց համար, զորս երբէք չէր կրնար ճանաչել իբր միութեան ծրագիր մը: Գրիգոր Տղայն ալ հաւատարիմ այդ սկզբունքներուն, կը սպասէր մինչև որ նոր ձայն մը ելլէր Յունաց կողմանէ: Մանուէլ կայսր, որ Շնորհալին մահուանէ ետքը բոլոր յոյսը Տղային վրայ դրած էր, նորա ընտրութենէն դոհ մնաց, և աւելի քաջալերելու համար շնորհաւորական գիր մը գրեց, և դարձեալ նոյն Թէորիանոսը պատգամաւոր նշանակեց, որուն կրնամք ընկեր ենթադրել Ութմանն ալ, թէպէտ անունը յիշուած չէ: Նամակին իմաստն էր, որ սկսեալն ի նախնոյն եւ յերանելի հօրէն, այսինքն է ի Շնորհալոյն, կատարուի եղբորորդւոյն ձեռքով: Այդ գիրը մարթ է դնել Շնորհալոյն մահուան յաջորդ տարին (1174):

57. Թէորիանոս ճանաչալ ելաւ, այլ Հռոմկայ չկրցաւ հասնել: Յունաց և Սելճուկեանց պատերազմները խափանեցին Փոքր Ասիոյ ուղևորութիւնը. վախճաւ յառաջել, նամակը պարզ սուր-

հանդակով Հոռովկայ զրկեց, և ինքն Կոստանդնուպօլիս դարձաւ: Գրիգոր խորախորհուրդ մտածեց կացութեան վրայ: Միութեան գործը փափաղելի էր, սակայն դժուարութիւնները միևնոյն էին: Ինն գլուխներու ծրագիրը փոխուած չէր, իսկ Ստեփանոս վարդապետ, որ Շնորհալիէն պատգամաւոր զրկուած էր Արևելեայց, դարձած էր և ծանուցած, թէ Արևելեայք սկզբամբ միութենէ չեն խորշեր, այլ ինն գլուխները չեն ընդուներ: Միևնոյն հիման վրայ պատասխանեց Գրիգոր Մանուէլ կայսեր, սորա նամակէն իբր տարի մը ետքը (1175): Միութիւնը, ըսաւ, մեք ալ կուգինք. սակայն ինն գլուխներու հիման վրայ միութիւն գործադրել հնար չէ. Թեթևացուցանիլ խնդրեմք ի նախկարգեալ զխոց: Միանգամայն գիտնալով որ Մանուէլ պատերազմի պատճառով Կոստանդնուպօլսէ ելած է, հրաւիրեց որ անձամբ գայ և ժողովին առնններ լինի: Պահանջեց որ մենակ հաւատոյ դաւանութեան կէտը լինի միութեան հիմը, և այն ալ յարկնման այն հաւատոյ սահմանին, զոր սրանելի հայրապետն մեր սուրբն Ներսէս Շնորհալին, իւր միշտ կենդանի խօսքերով անգամ մը գծած էր: Նամակը տանելու համար ալ, փոխանակ իրենցմէ պատգամաւոր մը ընտրելու, նախադասեց յոյն քահանայ մը Կոստանդին անուն, որ նոյն իսկ կաթողիկոսին ուսուցիչն էր եղած, և Հայոց եկեղեցւոյն վարդապետութեանց ծանօթ էր և նպաստաւոր: Այդպիսի անձի մը խօսքը հարկաւ աւելի զօրաւոր պիտի լինէր Մանուէլի առջև, քան թէ որևէ հայ վարդապետի մը խօսքը: Այդ առթիւ կուգէ որ նոյն Կոստանդինը Հերուպօլսոյ Եփրատացւոց (Մէնպիճ) արքեպիսկոպոս ձեռնադրուի Անտիոքայ յոյն պատրիարքին ձեռամբ, որ իւր աթոռին Լատիններէն զրաւուելուն համար Կոստանդնուպօլիս կը մնայր: Կոստանդինի ձեռնադրութեամբ, Գրիգոր թէ իւր ուսուցիչը պատուած պիտի ըլլար, և թէ նպաստաւոր յոյն արքեպիսկոպոս մը դրացի պիտի ունենար:

58. Կոստանդին քահանայ պատահեցաւ Մանուէլի պատերազմի դաշտին վրայ (1175): Մանուէլ ուրախացաւ Հայոց պատրաստականութեան վրայ, թէպէտ անոնց տրամադրութիւնը բոլորովին իւր ուզածին պէս չէր: Այլ որովհետև ինքն պատերազմի մէջ էր, Կոստանդինը Կոստանդնուպօլիս զրկեց, սպասել մինչև ինքն դառնայ: Միւս տարւոյն նոր կիրակէին (1176 ապրիլ 11) արևի ամբողջական խաւարում եղաւ, որ չարագուշակ նկատուեցաւ, և հինգ ամիս ետքը (1176 սեպտեմբեր) Մանուէլ չարաչար յաղթուեցաւ Իկոնիոյ Բլընճ Ասլան սուլտանէն Մելիտինէի պատերազմին մէջ, և պարտաւորուեցաւ հաշտութիւն կնքել ծանր պայմաններով, և միայն Պաշափայտը և Աստուածածնայ պատկերը

ետ առնելով Կոստանդնուպոլիս դարձաւ, ուր կը սպասէր տակաւին Կոստանդին պատգամաւորը: Այս միջոցին, որ տարիէ մը աւելի տեւեց, Գրիգոր կաթողիկոս նոր գործ մը չկատարեց միութեան նկատմամբ, որ ըսել է թէ յուսադիր ակնկալութեամբ կը սպասէր կայսեր պատասխանին: Ճիշտ այս ատենին նոր անձ մը կ'երևի գործին վրայ, հասակաւ տակաւին երիտասարդ, այլ կարողութեամբ կատարելոց հաւասար: Սա ինքն է երիտասարդ եպիսկոպոսն Ներսէս, իւր աւագանի անունով Սմբատ, կաթողիկոսին Շահան հօրեղբոր թոռը, Լամբրոսի Օշին իշխանին և Շահանի Շահանդուխտ դստեր որդին: Մօր կողմանէ միայն Պահլաւունեաց սերունդ էր, այլ եկեղեցական կոչմամբ բուն Պահլաւունեաց նշանաւորներուն հետեւող: Սմբատ, 1153-ին ծնած, տասնուվեց տարեկան եղած ատեն (1169), իւր հաւեղբոր Շնորհալիին ձեռքով կուսակրօն քահանայ էր ձեռնադրուած, և նորա Ներսէս անունը առած, Պահլաւունեաց քահանայապետական տան սովորութեան համեմատ, որ տղայութենէ եկեղեցական աստիճաններու կը բարձրանային, ինչպէս թագադարմեր պատանեկութենէ զինուորական աստիճաններ կը ստանան: Այդ սովորութեան միակ արդարացումը՝ ձեռնադրեալներուն իրենց սուրբ կոչումը անպատիւ չըրած ըլլալն է: Քահանայութեան օրէն Ներսէս արեղայ սկսաւ իւր գործունէութիւնը Շնորհալուոյն ձեռքին ներքեւ, և երբ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոս եղաւ (1173), աւելի ևս ընդարձակուեցաւ իւր գործը, և քիչ ետքը հապիւ 23 տարեկան (1175) Տարսոնի և Լամբրոսի արքեպիսկոպոս օծուեցաւ, ի միասին ունենալով Սկիւռայ վանքին առաջնորդութիւնը, զոր իւր հայրն էր շինած: Գրիգոր Տղայի առաջին քայլին, այսինքն է Մանուէլի նամակին պատասխանին ատեն, արդէն Լամբրոսացին եպիսկոպոս էր, և կաթողիկոսին խորհրդակիցն ու գործակիցը լինել սկսած էր:

59. Մանուէլ կայսեր Պօլիս դառնալուն պէս սկսաւ միութեան խնդիրով զբաղիլ, իրեն խորհրդակից ունենալով Կոստանդնուպոլսոյ Միքայէլ պատրիարքը, և լսելով Կոստանդին յոյն քահանային վստահեցուցիչ տեղեկութիւնները: Մանուէլի տրամադրութիւնք հակեցան փոքրիշատէ Հայոց կաթողիկոսին ուղղութեան, և թելադրութեամբ Կոստանդին պատգամաւորին ինն գլուխներէն եօթը, որք բոլորովին ծիսական կամ վարչական էին, լուրթեան մէջ թողուեցան, և մնացին միայն երկուք, որք կը պարունակէին քաղկեդոնական խնդիրը և բնութեանց դաւանութիւնն: Մանուէլ պատասխանեց կաթողիկոսին իբր տարիուկէս յետոյ (1177 յունուար): Նամակը կը խօսէր միայն բնութեանց խնդրոյն վրայ, կընդունէր որ Հայոց միտքը ուղղափառ է (Ընդհ. 174).

այլ կը խնդրէր որ ոչ միայն մօօք, այլ և բանիւք համաձայն լինին երկու եկեղեցիք. հետևաբար կառավարիչէր որ կաթողիկոսն և ամենայն եպիսկոպոսունք Հայոց, ժողովով հաւատոյ դաւանութիւնը ստորագրեն, և կաթողիկոսն հանդերձ մեծապատիւ քահանայապետօք Կոստանդնուպոլիս երթայ փութապէս եւ կանխաւ, մի գուցէ ինքն մեռնի և միութիւնը չկատարուի (Ընդհ. 175). Միքայէլ պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ և Կիւրեղ պատրիարք Անտիօքայ և տասնևութը մետրոպոլիտք իրենց ստորագրութեամբ երկրորդ թուղթ մըն ալ ուղղեցին կաթողիկոսին, յորում կըսեն թէ ծաննար զծնր ուղղափառութիւնդ (Ընդհ. 176), այլ միանգամայն կը պնդեն թէ սրկու ընումին բացատրութիւնը պէտք է ընդունուի Հայոց կողմանէ: Սոքա ևս կը լռեն ինն գլուխներէն ծիսական և վարչական նկատուածներուն վրայ: Այդ գիրերը յանձնուեցան Կոստանդին յոյն արքեպիսկոպոսին Հերապոլսոյ, որ էր նոյն ինքն պատգամաւոր Կոստանդին քահանայն, և Յունաց կողմանէ նոր պատգամաւոր մը շնշանակուեցաւ, և չենք գիտեր թէ ինչ եղած էին թէորիանոս և Ութման սովորական պատգամաւորները: Նամակները հասան Հայոց ձեռք նոյն տարւոյն մէջ (1177), և շատ յաջող տպաւորութիւն գործեցին:

60. Յունաց զիջողութիւնը և ծիսական կէտերը մէկդի թողուլը Գրիգոր կաթողիկոսին և Լամբրոնացւոյն կողմանէ այնչափ գնահատուեցան, որ իրենք ալ կարծես պարտաւորութիւն զգացին, ֆնացեալ առաջարկներուն մէջ Յոյները գոհացել և ցանկացեալ միութիւնը գլուխ հանել: Առ այս պէտք էր ժողով գումարել. և իրօք ալ նոյն տարին (1177) կաթողիկոսին կողմանէ հրաւիրագիր ուղղուեցաւ ընդհանուր ազգին, որպէս զի ամեն եպիսկոպոսներ և վարդապետներ հաւաքուին ի Հոռմկլայ, և երկու եկեղեցիներու միութիւնը կնքեն: Ձեռուընիս չկայ կաթողիկոսին հրաւիրագիրը որ կարող լինինք զայն ուսումնասիրել. բայց կարևոր թղթակցութիւն մը տեղի ունեցած է այդ միջոցին Արևելեայց և Կիլիկեցւոց միջև, որուն հաւաքածոյն շատ լոյս պիտի սփռէր դարուս պատմութեան վրայ, եթէ պահուած և հրատարակուած լինէր: Անցողաբար յիշեմ, թէ էջմիածնի մատենադարանին մէջ այսպիսի հաւաքածոյի մը հանդիպած եմ, այլ դժբաղդաբար զննելու և ուսումնասիրելու պատեհը ունեցած չեմ: Ընդհանուր կերպով գիտեմք, թէ սոյն միջոցին ընտանի վէճ մը սկըսած է յուզուիլ Արևելեայց և Կիլիկեցւոց մէջ, և վէճին նիւթը եղած է միաբանութեան խնդիրը, որուն ինքզինքնին յոյժ պատրաստական կը ցուցնէին Կիլիկեցիք, իրենց պարագլուխ ունենալով Ներսէս Լամբրոնացի Տարսոսի արքեպիսկոպոսը, մինչ խստիւ

կը հակառակէին Արևելեայք, որոց գլուխն էր Գրիգոր Տուաէորդի Սանահնի առաջնորդը:

61. Վէճին դուռ բացաւ Գրիգոր Տղայի հրաւիրագիրը: Կերևի թէ կարի որոշիչ ձևով գրուած էր այն, որ եթէ եպիսկոպոսաց և վարդապետաց մի մասին վրայ կրնար լաւ տպաւորութիւն թողուլ, միւս մասին կարծեւ տուաւ թէ կաթողիկոսը պատրաստուած է Յոյներուն յարիլ և Յունաց պայմաններուն համաձայնիլ: Հակառակող եղան գլխաւորապէս Սանահնի և Հաղբատի վանքերուն վարդապետները: Այս երկու վանքերը իրարու հանդէպ շինուած էին Ուտէացոց աշխարհին մէջ Սաւորդաց կամ Սեւորդեաց Ձորոյգետին վրայ. և այդ պատճառով հակառակորդներ երբեմն Սանահնեցիք և Հաղբատացիք, և երբեմն ալ պարզապէս Ձորոյգետացիք կը կոչուին: Ձորոյգետացոց խումբին հետ էին նաև Գուգարաց և Սիւնեաց և Այրարատայ գլխաւոր վանքերուն վարդապետները, որք միահամուռ Հիւսիսային կողմանց վարդապետք (Տղայ 53), կամ Արևելեայ վարդապետք ալ կոչուած են: Այդ խումբին գլխաւոր գրողն էր Գրիգոր Տուաէորդի, այլ իբր պետ կը նկատուէր Բարսեղ Անեցի, եպիսկոպոս Անույ, իւր բարձրագոյն աստիճանին համար: Ասոնցմէ ետքը կուգային Դաւիթ Քոբարեցի, Իգնատիոս Հաղբատացի, Վարդան Հաղբատացի, Մխիթար Խոռակերտցի և ուրիշ վարդապետներ: Այդ խումբին կողմէն զգուշութեան նամակ մը ուղղուեցաւ կաթողիկոսին հեռացնելով զայն Յունաց յարաբերութիւններէն և կասկածաւոր ցուցնելով Յունաց ընթացքը, և յանդիմանելով քաղկեդոնական ուղղութեան սխալները, յորոց արդէն պաշտօնապէս հեռացած էր Հայոց եկեղեցին, և բաւական դարեմէ ի վեր զատուած լինելով յունականէն, հարկ չէր այլ ևս անոնց մօտենալ և Քաղկեդոնը և Լևոնի տոմարը և Յունաց պայմանները յանձն առնուլ: Կրկին էին այդ նամակները, մին ընդհանրութեան կողմանէ գրուած և աւելի մեղմ ոճով. իսկ երկրորդը յատկապէս գրուած Տուաէորդեայ կողմանէ՝ սաստիկ ու երգիծական ոճով (Տղայ. 52): Այդ երկու նամակներուն ալ պատճէնները չունինք, և Տղային պատասխաններէն քաղելով կիմանանք, թէ Յունաց դաւանութիւնը իբր նետտորականութիւն կը դատապարտուէր, Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը իբր սխալ կը ցուցուէին. ներկայ ժամանակը իբր միութեան անյարմար, և միութեան յոյսն իսկ իբր կեղակարծ կը յայտնուէր: Նոյն ինքն Հայոց կաթողիկոսական աթոռին կործանումը կը գուշակուէր այդ գործով, և Գրիգոր կաթողիկոս իբրև անուղիղ սկզբունքներէ յորդորեալ կամբաստանուէր իւր միութենական ձգտումներուն մէջ: Կերևի թէ այդ նամակներուն

մէջ տակաւին Լամբրոնացիին դէմ յատուկ զայրոյթ մը չկայ, ինչ որ յետոյ ճշմարտութեամբ, զի 25 տարեկան եպիսկոպոսը տակաւին կարևորութիւն չէր ստացած Արևելեայց առջև:

62. Տղայն կարի յուզութեամբ այդ նամակներէն, ինչպէս կը տեսնուի իւր պատասխաններէն, զորս ունինք. և որք կձու և երգիծական և նախատական ձևերով լեցուն են: Եթէ եպիսկոպոսն են Տուտէորդին և իւրքն, որք խիստ կերպով կը գրեն կաթողիկոսին, ոչ նուազ մեղադրելի է և կաթողիկոսն, որ իւր վեհափառ բարձրութեան մէջ վրիժառու կերպով և ծաղրածու ոճով գրելու կը զիջանի: Այլ ըստ մեզ, այս գրութեանց մէջ պէտք է տեսնել աւելի՛ հրաբորբոք մանուկ եպիսկոպոսին՝ Լամբրոնացւոյն ոգին ու գրիչը, որ կաթողիկոսին ավագանն ու խորհրդականն էր, գուցէ և գրութեանց քարտուղարը: Գրիգորի նամակներն ալ կրկին են, մինն ընդհանուր առ Հիւսիսային վարդապետս, և միւսն մասնաւոր առ Տուտէորդի վարդապետն: Երկուքին պարունակութիւնն ալ իրարմէ քիչ կը տարբերի. ընդհանուր նամակին սկզբնաւորութիւնը քիչ մը աւելի հանդարտ է, բայց յետոյ այն ալ կը բորբոքի և միւս նամակին կը հասասարի:

63. Ի բաց թողլով այն կշտամբողական և երգիծական մասերը, որք փաստաբանութեան ոյժ չեն աւելցնիր, քաղեմք միայն գլխաւոր իմաստները: Նախ կը տեսնեմք որ Տղայն՝ Արևելեայց նամակները հաղորդած է իւր մօտ եկող եպիսկոպոսներուն, և անոնց խորհրդով կը պատասխանէ (Տղայ 53), թէ միութեան գործը ինքն սկսած չէ, այլ իւր հօրեղբայրներէն պատրաստ գտած է, և առ այս վկայ կը կոչէ Վարդան Հաղբատացին (Տղայ 57): Կը յիշէ թէ միութեան սկզբունքը Արևելայք ալ ընդունած էին, և Ստեփանոս նուիրակին ձեռք ծանուցած (Տղայ 77): Ասոր վրայ Յոյներ իրենց ինն գլուխները առաջարկեցին, յորոց ութը հատը կը յիշէ հետեեալ կերպով և կարգով. 1. Երկու ընութեան և կամաց և ներգործութեան բացատրութիւն. 2. Քաղկեդոնի ժողովի խնդիր. 3. Խմորուն հաց և ջրախառն բաժակ. 4. Միւռոնի նիւթ. 5. Սուրբ Աստուածի խաչնցարը. 6. Առաջաւորաց պահքը, 7. Կաթողիկոսի հաստատութիւնը կայսրէն առնուլ. 8. Մնունդը ի միասին տօնել (Տղայ 59): Առաջաւորաց պահքին խնդիրը նոր է այստեղ, իսկ ընդհանրական չեն յիշուած, Դէոսկորոսի և այլոց նդովքը, և քահանայից և ժողովրդեան հիկեղեցւոյ մէջ քննալը պաշտամանց ժամանակ: Թերևս ցուցակը յետոյ փոխուած է, կամ թէ Թերևս շտապով այլընդայլոյ յիշուեցան: Տղայն կըսէ, թէ ինքն այդ ամէն պայմանները մերժեց, և վերջապէս յաջողեցաւ խոստովանել տալ Յունաց, թէ Հայոց հաւատքն ու դաւանութիւնը ուղ-

դափառ է, և բոլոր ծխական պաշտամունքը ուղիղ են, և այս-
կերպով Յոյները բոլոր իրենց առաջարկութիւնները ետ առին-
«Զամենայն խնդրս լուծին և զհայցուածս իւրեանց» (Տղայ 58), Կը քնայ
միայն երկու ընութիւն ըսելու խնդիրը, դոր Արեւելեայք բացար-
ձակապէս իբրև նեստորական կը հռչակուի (Տղայ 58), Այստեղ
կաթողիկոսը կը սկսի պաշտպանել թէ այս բացատրութիւնը կըր-
նայ գործածուիլ ուղիղ միտքով, կը ծաղիւն «Երկաթնակ» անունը,
իբր «Բնակիլ» արմատէն ծագած ենթադրելով (Տղայ 22), և կը
յանդիմանէ որ իզուր Դէոսկորոսի Աղեքսանդրացւոյն և Տիմոթէո-
սի և Պետրոսի Անտիոքացւոց պաշտպանութիւն կ'ընեն. և Նւտի-
քէսի և Նեստորի վարդապետութեանց վրայ կը վիճեն, Ասոնք
Հայաստանցի չէին, կ'ըսէ, որ ձեզմէ վկայութիւն ուզենք, յոյն
էին և Յունաց ըսածին պէտք է հաւատանք: Հին վարդապետաց,
Աթանասի և Կիւրղի, Բարսղի և Աստուածաբանի և Ոսկեբերանի
և այլոց վկայութիւնները կը յարգէ, դորս Արեւելեայք ալ կը յար-
գեն: Այսու հանդերձ կուզէ որ Լուսաւորչայ, Ներսէսի և Սահակի
հաւատքն ու քարոզութիւնն ընդունուին (Տղայ 59), և օտարաց
վրայ վէճ չլինի մեր մէջ. «ԶՔաղկեդոն ոչ գիտեմ, և ոչ զԼեոն ծա-
նուցեմ, զօրէնսն նոցա ոչ գիտեմ, և դատող մեղաց նոցա ոչ լինիմ» (Տղայ
50): Եկեղեցեաց միութեան գաղափարը կը բարձրացնէ, և զա-
նազան ազգաց զատկատ եկեղեցի կարծուիլը կը մերժէ, զի Քրիս-
տոս մի է, իւր հաւատքն ալ մի, իւր եկեղեցին ալ մի, Հայն ու
Յոյնը, Ֆրանկն ու Ասորին՝ զատկատ եկեղեցիներ չեն կըսէ: Այլ
միանգամայն Յունաց եկեղեցւոյն վիճակը իբր բարեկարգ կը
նկարագրէ, իսկ Հայոց եկեղեցին անպտղութեան դատապարտուած
կը կարծէ (Տղայ 87):

64. Արեւելեայք հակառակութիւնը ուշացուց ժողովին հաւա-
քումը. նամակներն ու պատասխանները միևնոյն տարւոյ մէջ
պէտք է դնել, որ է Մանուէլի նամակին և ժողովի հրաւիրագի-
րին միւս տարին (1178): Այդ միջոցին եղած դէպքերը բոլորովին
կը լռէ միաբանական թղթակցութեանց հաւաքածոյին հեղինակը
(ընդհ. 180), զոր Լամբրոնացին կը կարծեմք մեք ալ շատերուն
հետ: Այդ լռութեան ալ պատճառ կը կարծեմք միշտ, դժուարու-
թեանց բարձուելով ժողովին գումարման յաջողելը, և միաբանու-
թեան գործին որոշուելը նոյն ժողովին մէջ, որով վիրաւորիչ և
աւելորդ կը լինէր այլևս նախընթաց վէճերը յիշել, և Արեւելայց
վրայ մեղադրանքներ բարդել: Կաթողիկոսական նամակները լաւ
ազդեցութիւն գործեցին, թէպէտ Արեւելայց նախանձայոյդ մասը
շուտով չզիջաւ, և Ձորոյգետացի վարդապետներ Տուսէնորդիի
գլխաւորութեամբ շարունակեցին վտանգ և ֆլաւս տեսնել Յոյնե-

լրուն մօտենալուն մէջ, այլ թեմակալ եպիսկոպոսներէն ոմանք խաղաղութեան դադափարը ընդգրկեցին, և խնդացին մանաւանդ լսելով որ Յոյները յետս կեցած են իրենց պահանջումներէն և խնդիրը ֆնացած է դաւանական բացատրութեան մը վրայ: Այդ պատճառով յօժարեցան ժողովի գալ Ստեփանոս կաթողիկոս Աղուանից, Բարսեղ արքեպիսկոպոս Անւոյ, Սահակ արքեպիսկոպոս Նրուսաղէմի, Բարսեղ արքեպիսկոպոս Տփղիսու, Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Սիւնեաց, և այլ ևս տասն եպիսկոպոսներ Արեւելեան նահանգներէն:

65. Ժողովը գումարուեցաւ միւս տարին ի Հոռմկլայ, և բացուեցաւ նոյն իսկ Զատիկին օրը (1179 ապրիլ 1), Ներկայ էին Գրիգոր կաթողիկոս, Գրիգոր արքեպիսկոպոս Անտիօքայ, Ներսէս արքեպիսկոպոս Տարսոնի, Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Նդեսիոյ, Յովնանէս արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ, և այլևս 13 եպիսկոպոսներ Կիլիկիայէ, իսկ Արեւելեայց կողմանէ վերոյիշեալ 15 եպիսկոպոսներ, ընդամէնն 33 ժողովականք: Սովորաբար կ'ենթադրուի թէ այդ ժողովին մէջն է, որ Լամբրոնացին, տակաւին 26 տարեկան, այլ իբր Տարսոնի արքեպիսկոպոս ժողովոյ վեցերորդ աթոռը գրաւած, արտասանած լինի այն ճարտարարուեստ ատենաբանութիւնը, որ ծանօթ է ազգին մէջ, Սակայն ատենաբանութեան մակագիրը յայտնապէս Տարսոնի ժողովը կը յիշէ, և ոչ թէ Հոռմկլայի ժողովը, և Տարսոն ալ այն ատեն դեռ Յունաց ձեռքն էր տակաւին: Դարձեալ նոյն մակագիրին մէջ կը յիշուի Քրիստոսապասկ արքայն Հայոց Լեոն (Տղայ 93), որ այս թուականին (1179) իշխան իսկ չէր, այլ միայն օգնական իւր եղբօր Ռուբէնի. և 20 տարի ետքը ստացաւ արքայական անունն ու պսակը: Ճառին պարունակութեան մէջ ալ ծիսական խնդրոց նկատմամբ յայտնի խօսքեր կան, և Հայոց ծէսերուն պաշտպանութենէն ետքը՝ վասն սիրոյ գիշանելու և Յունաց յարմարելու առաջարկութիւն կը լինի բացորոշակի: Արդ այս պարագայն չյարմարի որ հնչ Յունաց առաջարկներուն, ոչ Արեւելեայց թղթակցութեան, և ոչ ժողովական թղթոյն որ յետոյ գրուեցաւ: Տեսութիւնքս բաւական են ցուցնել թէ այն ատենաբանութիւնը Հոռմկլայու ժողովին համար պատրաստուած չէ. այլ թէ ուր և երբ գրուցուած է պատմութեան կարգին կը թողունք:

66. Ժողովական գործողութեանց ոչ տեղութիւնը գիտենք, և ոչ մանրամասնութիւնները: Զատիկական տօնախմբութեանց աւարտելէն յետոյ սկսան զննութիւնք և վիճաբանութիւնք, որոնց կը մասնակցէին նաև ասորի եպիսկոպոսներ (Ընդհ. 180), և ի հարկէ գործակից էր նաև Կոստանդին յոյն եպիսկոպոսն Հերա-

պուլսոյ, նախ Հայոց և այժմ Յունաց պատգամաւորը: Արեւելիայց-
 ներկայութիւնը, որոց գլուխը կը գտնուէր Բարսեղ Անեցին, պէտք-
 էր աշխատալի ընէր բանակցութիւնները, և եթէ վերջի վերջոյ
 համաձայնեցան, և միեւնոյն ժողովական թղթոյն վրայ ձեռնա-
 գրեցին 18 արեւմտեայ և 15 արեւելեայ նշանաւոր եպիսկոպոսներ,
 իհարկէ չկրցան նոյն ժամայն այդ համաձայնութիւնը կազմել, և
 ամիսներ անցան մինչև որ գործը այդ կէտին կրցաւ հասնել:
 Ըստ այսմ կը կարծեմք թէ մինչև նոյն տարւոյ աշունը (1179)
 երկարաձգուած է Հոռմկլայի ժողովը, որոյ արդիւնքն եղան եր-
 կու ժողովական թուղթեր, մին առ Մանուէլ կայսր, և միւսն առ
 Թէոդորոս պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ, որովհետեւ Միքայէլ
 վախճանած էր նոյն իսկ իւր նամակին տարին (1177), և միւս-
 տարին (1178) վախճանած էր նորա անմիջական յաջորդն Քա-
 ռիտոն, և վերջնոյս յաջորդած էր յիշեալ Թէոդորոս, կամ ըստ
 այլոց Թէոդոս պատրիարք: Երկու նամակներն ալ թուական չեն
 կրեր, որ կարող լինինք ժողովին տևողութիւնը ճշտել: Յանկալի
 էր միանգամայն գիտնալ թէ ինչպէս կրցան վերջապէս արեւմտեայ
 և արեւելեայ Հայեր իրարու համաձայնիլ. և թէ մը գերագոյն
 պատճառ կրցաւ ազդել երկու կողմերուն վրայ, որ գոնէ Յունաց
 մօտենալու և եկեղեցեաց միութիւնը կազմելու գաղափարը յաղ-
 թանակէ: Նամակները միջասահման են երկու ծայրայեղ կարծիք-
 ներու մէջ. Արեւելեայք կը զիջանին և Յունաց կը մօտենան, Ա-
 րեւմտեայք կը զիջանին և Յունաց պահանջած բացատրութենէն
 կը հրաժարին:

67. Հաւատոյ թուղթն առ Մանուէլ կայսր գրուած է Գրի-
 գոր կաթողիկոսի և իրեն հետ եղող ժողովին կողմանէ (Ընդհ. 181):
 Սկիզբը հաստատուած են Շնորհալիի կանխաւ գրած հաւա-
 տոյ գիրերը, և միայն իբր երկրորդեալ յայտարարութիւն կը գրուի
 ներկայ թուղթը (Ընդհ. 182): Ետեւէն կը յիշուին յունական ժո-
 ղովներ՝ զորս Հայք կ'ընդունին, և են. 1. Նիկիոյ, 2. Կոստանդնու-
 պոլսոյ, 3. Սփեսոսի, 4. Անկիւրիոյ, 5. Կեսարիոյ, 6. Նէոկեսա-
 րիոյ, 7. Գանգրայ, 8. Լաւոդիկեայ, և 9. Սարգիկեայ. և անուղ-
 զակի կերպով մէկդի կը թողուի Քաղկեդոնի ժողովը: Յետոյ կը
 նշուուին հերիսիով տապեաները. 1. Արիոս, 2. Մակեդոն, 3. Պո-
 դոս Սամոսացի, 4. Նեստոր, 5. Եւտիքէս, որ զմիւսին աստուա-
 ծութեան և ժարմնոյն շփոթմամբ դաւանէր, և ոչ յստակութեամբ ի հայեցո-
 ղութիւն ընդմեջանցն (Ընդհ. 184): Այս կտորներուն ետեւէն կուգայ
 հաւատոյ դաւանութիւն մը Ս. Գրոց և Ս. Հարց վկայութիւննե-
 րով, որ կը ցուցնեն ի Քրիստոս զմիութիւն աստուածութեան և
 մարդկութեան, անշփոթ և կատարեալ, և ըմբերանեն զշփոթողա-

ըստ միատորութեան և զբաժանողս ըստ յատկութեանն (Ընդհ. 189)։ Այդ բացատրութիւններէն կ'հզրակացուի թէ ոչ ի վերայ միոյ ընտնան ասացան բանքս սրբոց հարցն, այլ ի վերայ երկուց միացելոց (Ընդհ. 189), այլ, անմիջապէս կ'աւելցուի։ Ոչ թէ այլ ներգործութիւն էր աստուածութեանն որիչ ի մարմնոյն, և այլ մարմնոյն ուրիշ յաստուածութենէն։ Այդ է հաւատոյ թղթոյն յատակադոյն բացատրութիւնը, զոր կը դաւանին պարզապէս ձայնակցելով սրբոց Հարց, որք աւանդեցին՝ սրբոյ եկեղեցւոյ զուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւնն (Ընդհ. 190), և կը կնքեն այս խօսքերով. «Ի վերայ այսր վերապատուեմք զձեր աստուածիմաստ ուղղափառ խոստովանութիւնն, զոր ընկալաք ի համադոմար մեր ժողովս ընթերցնալ՝ սրբոց հարցն ձայնակից զտաք» (Ընդհ. 191)։ Կայսեր գրուած թղթոյն համեմատ է պատրիարքաց և եպիսկոպոսաց ուղղուած թուղթն ալ. յորում ամէնէն ղիջողական բացատրութիւնն է։ Արդ խոստովանիմք համաձայն ձեզ ի Քրիստոսի անձառ միութեան երկու ընտնան տեսութիւն (Ընդհ. 196)։ Մնացեալք սիրոյ և միութեան զովեսաներ են, և ի Քրիստոս միութեան բարձրացումն։ Այս է Հռոմէկայի ժողովական գրոյն իմաստը։

68. Պատմական գործողութեանց շարունակութիւնը տալէ առաջ, պէտք է նկատի առնուլ այն ժողովական թղթոյն արժէքը, Հռովմէականք կարի վստահութեամբ կը հիմնուին սոյն թղթոյն վրայ, և անով կ'ուզեն հաստատել թէ հայ եկեղեցին հռովմէադաւան կամ կաթողիկ եղած է, և թէ ինչ որ այդ ժողովէն յառաջ կ'ամ յետոյ ընդունուած է, սխալ է, և այդ ժողովն է միայն ճշմարիտ և օրինաւոր և ուղղափառ և սուրբ։ Սակայն նոքա՝ որ այսպէս թեթեւ կերպով բաղմամբիւ ժողովներու ոյժը կը կարծեն ոչնչացնել. պիտի չկարենան ի հարկէ այդ մի ժողովը պաշտպանել, որոյ ժողովականաց թիւը 33 է աւելի չէ, մինչ հարիւրով և հազարով կը համարուին ուրիշ ժողովներու անդամները։ Երկրորդ պէտք է նկատի առնուլ, թէ Հռոմէկայու ժողովը ոչ թէ Հռոմայ, այլ Հռոմոց աթոռին հետ միութեան կապը հաստատել փորձեց, այն միջոցին՝ յորում Լատիններ և Յոյներ միութիւն չունէին. և ղերար իբրեւ հերձուածող և հերետիկոս կը մերժէին, և Յունաց եկեղեցին չէր ընդունէր պապութեան, եւ յորդոյն բղխման, առանձնական դատաստանին, քաւարանին և այլ դաւանութիւնները, զորս Հռոմայ եկեղեցին անհրաժեշտաբար կը պահանջէր։ Ժիշտ այդ միջոցին (1168) Մանուէլի ժամանակ, անգամ մըն ալ Յունաց և Լատինաց միութեան նոր փորձ մը եղած էր, և Յոյներ բացէբաց մերժած էին Լատիններուն դաւանութիւնը, և Հռոմ դարձեալ նորոգած էր Յունաց դէմ նգովքները։ Ի՞նչ օգուտ ուրեմն Լատինաց, եթէ Յոյնք և Հայք միութիւն հաստատէին։ Եւ ոչ իսկ հնար է

կարծել թէ Հայք Յունաց միջնորդութեամբ Լատինաց կը դիմէին զի ժողովական թուղթը՝ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը կ'ըմբռնէ յունական կերպով և կը յայտարարէ, թէ նա զնախաժողովին տիեզերաց յաջորդեաց աստուածային ընտրութեամբ (Ընդհ. 194)։ Հոգովմէական պապութիւնը իւր կարծեցեալ իշխանութիւնը աւելի բացայայտ կերպով չբացատրեր։ Իսկ մերայնոց բացատրութիւնը լոկ քաղաքավարական է այստեղ, ինչպէս ուրիշ նմանօրինակ պարագայից մէջ ալ։

69. Վերջապէս ժողովական գիրերը նկատի առնելով կը դիտենք, թէ անոնց մէջ կը պակսին այն ամէն պայմաններ, որք Յունաց հետ կատարեալ միութիւն և դաւանական նոյնութիւն ցուցնելու համար հարկաւոր էին։ Կը պակսի Քաղկեդոնի ժողովին ընդունելութիւնը, կը պակսի Լևոնի տոմարին ուղղադաւանութեան յայտարարութիւնը, կը պակսի Դէսոկորոսի նզովքը, կը պակսի մի ընումին բացատրութեան մերժումը, կը պակսի երկու ընումին ընդունելու յստակ և անպատրուակ բացատրութիւնը։ Ասոնց հետ կը պակսին այն ամէն ծիսական և կանոնական կէտերը, զորս Յոյնք կանուխ պահանջած էին, և զորս յետոյ ալ կրկին և կրկին պահանջեցին։ Եթէ Յունաց դաւանութիւնը իբր ուղղափառ կ'ընդունուի, այդ կը նշանակէ միայն թէ հնար է առանց նեստորականութիւն ընդունելու երկու ընումին բառը գործածել, ինչպէս իրենց համար ալ կը պնդէին թէ առանց Լուիքէսը կը նզովեն, այդ նոր չէ, զի Հայք շատ կանուխէն Եւտիքէսը նզոված են, վասն շփոթեալ խառնման ընութեանց, որուն դէմ իրենք անշփոթ միութիւն մը ընդունած են, և Դէսոկորոս Աղեքսանդրացին այդ դրութեան պաշտպան ճանչցած են, իբր յաջորդ Աթանասի և Կիւրղի Աղեքսանդրացոց։ Երկու թուղթերուն մէջ ալ բոլոր յառաջ բերուած փաստեր և վկայութիւններ կը դիտեն միայն ի Քրիստոս միութիւնը հաստատելու, որ իրենց ըսածն է, և ոչ թէ ի Քրիստոս երկուքութիւն մը ցուցնել, որ Յունաց ըսածն է։ Եւ ուր երկուքութեան ակնարկ կայ, կը դիտուի միայն ներքին երևութականաց կարծիքը, որ մարմինն առերևոյթ ըսելով, միայն աստուածային ընութիւն կ'ընդունէին ի Քրիստոս։ Վերջապէս ի Քրիստոսի անձառ միութեան երկու ընումնանց տեսութիւն բացատրութիւնը, որ երկու նամակներուն մէջ ամէնէն զիջողական խօսքն է, պարզապէս երկու ընումին ըսել չէ, ըստ յունական բանաձևին։ այլ մի յերկուց կամ միաւորեալ մի ըստ բանաձևին Հայոց։

70. Եւ իրօք ալ ուրիշ կերպով հնար չէր որ վերջնաւոր Հոգմ-

կլայու ժողովը, որ կարծես թէ երկուց կողմանց պայմանաւորեալ բանակցութիւնն էր, քան թէ բուն եկեղեցական ժողով։ Արեւելեայք 5 մեծ և 10 ուրիշ եպիսկոպոսներ եկած էին, և Կիլիկեցիներէն ալ գրեթէ համաշափ թուով ընդ ամէնն 18 անձինք կը գտնուէին ժողովին մասնակցող, մինչ զժուար չէր Կիլիկեցուց 40 կամ 50 եպիսկոպոսներով ներկայանալ, եթէ ուղէին բազմութեամբ ձայն ունենալ։ Դարձեալ, Արեւելայք հակառակած էին սկիզբէն, և կաթողիկոսն ալ հակառակած էր անոնց, և երկուստեք ծանր թուղթեր գրած էին։ Եթէ նոյն ոճով յառաջէին, ծանր էր կացութիւնը, և հարկաւ գտնուեցան երկու կողմէն խոհեմ միջնորդներ, որք կըցան սիրտերը հանդարտել, և փոխանակ թուղթերով մաքառելու, բերանացի տեսութեամբ զիրար հասկնալ։ Բարսեղ Անեցիին ներկայութիւնը շատ նշանաւոր է, ինչպէս նաև նշանակութիւն ունի որ Ձորոյգետացի վարդապետներէն ոչ ոք ժողովին եկած է, ոչ Տուաէորդին, ոչ Քորբարեցին, և ոչ իսկ Վարդան Հաղբատեցին։ Հռոմկլայու ժողովն ուրեմն, բնաւ նոր կացութիւն մը չստեղծեց, ծիսական և կանոնական առաջարկները բացէրաց մերժեց, Հայոց եկեղեցւոյ դիրքը չայլայլեց, հաւատոյ դաւանութեան մէջ նոր բացատրութիւն չմուծեց, այլ միայն հաճեցաւ ընդունել թէ Յոյնք կրնան նստորական չնկատուիլ, ինչպէս և պահանջեց որ Հայք ևս իջեալան չնկատուին։ Այդ պայմաններու վրայ կազմուեցան ժողովական թուղթերը, որոց ներքև ի միասին ձեռնագրեցին, նախ երկու կողմերուն մեծ աթոռակալները, աթոռներու աւագութեան կարգով։ 1. Կաթողիկոսն, 2. Աղուանից կաթողիկոսը, 3. Անի, 4. Անտիոք, 5. Երուսաղէմ, 6. Տարսուս, 7. Եդեսիա, 8. Տփղիս, 9. Սիւնիք, 10. Կեսարիա, և անոնցմէ ետքը՝ առաջ 10 Արեւելայ եպիսկոպոսներ, և յետոյ 12 Կիլիկեցի եպիսկոպոսներ։

71. Հռոմկլայի ժողովական թղթոյն մի նոր և ընդարձակագոյն օրինակը տեսնուեցաւ վերջերս հրատարակուած (Արարատ. 1893 յունուար), որ թէպէտ հրատարակողէն Գրիգոր Պահլաւունւոյ կը վերագրուի, սակայն Գրիգոր Տղայի լինելը յայտնի է ամէն պարագաներէ, և մանաւանդ ժողովական թուղթին հետ բաղդատութենէ։ Այս օրինակն ալ միևնոյն կարգով կը յառաջէ. նախ Մանուէլի գովետտներ, յետոյ Քրիստոսի մարդեղութեան վրայ դաւանական բացատրութիւն, յետոյ ընկալեալ ժողովներու յիշատակութիւն, որք են 1. Նիկիոյ, 2. Անկիւրիոյ, 3. Կեսարիոյ, 4. Նեոկեսարիոյ, 5. Գանգրայ, 6. Անտիոքայ, 7. Լաւողիկեայ, 8. Սարդիկեայ, 9. Կոստանդնուպոլսոյ և 10. Եփեսոսի։ Յետոյ նզովեալ հերիսիով տաղեաներ, որք են, 1. Ընդհանուր կերպով ամէնքը, 2. Արիոս, 3. Մակեդոն, 4. Պողոս Մամոստացի, 5. Փլաբիա-

նոս, 6. Ապողիւնար, 7. Նեստոր, 8. Թէոդորոս, Դիոդորոս, Իբաս, Ակակիոս և Բարժումա, 9. Վաղենատիանոս, 10. Եւտիքէս Կիլիկեցի: Ասոնցմէ ետքը կայ ընդարձակ քաղուած վկայութեանց Ս. Հարց, որք կը դիտեն անշփոթ միութիւնը հաստատել: Ի վերջոյ կուգայ Քաղկեդոնի ժողովոյն վրայ նայուած մը, որուն համար կըսեն, ի մերոց ոմանց ջունիմք աստ ինչ ղնել բանս, ոչ բարի և ոչ չար, այլ ի լրոյ և ի գրոցն Յունաց՝ Քաղկեդոնի դէմ գրուցուածները քաղելով կը յաւելուն, որ Թէ այսպէս իցէ, ասնմք Թէ ոչ իրեն զիմաստունս խորհեցան: Այդ խօսքը, և վերև Փլաբիանոսը ընդ հերետիկոսս նշովելը, բաւական են ցուցնել այդ գրութեան ալ հակաքաղկեդոնական ուղղութիւնը: Մարթ է կարծել, թէ ժողովական թղթոյն այդ ընդարձակագոյն ձեւը պատրաստուած էր Արևելիայց կողմանէ, և թէ յետոյ սակաւիկ ևս մեղմուելով վերջնական և պաշտօնական ձեւը առաւ, ինչպէս որ տեսանք: Այդ խորհրդածութիւնն ու բաղդատութիւնն ալ կը հաւաստեն թէ Հռոմկլայոս ժողովը ոչ իւրք այլայլեց Հայոց եկեղեցւոյն իսկական և ծանօթ դիրքը, այլ առանց քաղկեդոնիկ լինելու հաճեցաւ քաղկեդոնիկները արդարացնել: Այդ ալ համաձայն է այն ներդրամիտ սկզբանց, որք մեր եկեղեցւոյն նկարագիրը կը կազմեն:

72. Սակայն այդչափն ալ գործադրութիւն չունեցաւ, և ապարդիւն մի գործ մնաց: Հռոմկլայի ժողովը իւր եկեղեցւոյն համար հաւատոյ վճիռ արձակել չէր դիտեր, այլ լոկ երկու ազգերու և երկու եկեղեցիներու միութեան և հաշտութեան համար ծրագիր մը պատրաստել, որ այն ատեն միայն ոյժ պիտի ունենայր, երբ Յոյներ ալ նոյն ծրագիրը ընդունէին, և յետոյ երկու կողմեր մէկտեղ հաւաքուելով կամ համաձայնելով նոյն գիրը ստորագրէին: Անհրկբայ էր, որ Յոյք լոկ սիրտերը շահելու և ժամանակ վաստկելու համար զիջողութեան ձեւեր յայտնած էին լուութեամբ միայն, և ի դէպ պահու նորէն իրենց նախկին պահանջները պիտի նորոգէին, կամ թէ լաւ ևս, փոխանակ համագումար զիջողութիւններ պահանջելու, զայնս միառմի կորզել պիտի ջանային: Սակայն գործը այնտեղ ալ չհասաւ: Դրիգոր կաթողիկոս մեծայոյս էր, թէ իւր ժողովական գիրը ընդունելութիւն պիտի գտնէր Մանուէլէ և Յոյներէն, ուստի ժողովական թուղթը ստիպմամբ փութաց յղել Կոստանդնուպոլիս յատուկ սուրհանդակով, որ չեմք գիտեր թէ եպիսկոպոս մըն էր կամ թէ լոկ պալատական իշխանաւոր մը: Սուրհանդակին մեկնելը մարթ է ղնել ժողովոյն յաջորդող ձմեռուան: Սուրհանդակը մինչև Կեսարիա հասաւ, այլ անկէ անդին չկրցաւ երթալ վասն խռովութեան ծանապարհի (Ընդհ. 200), և բաւական սպասելէ յետոյ պարտաւոր

րուեցաւ. Հոռմկյայ դառնալ, և մինչ կաթողիկոսը կը ջանար ուրիշ կերպով և ուրիշ ճանաչով և ապահով եղանակաւ ժողովական թուղթը Կոստանդնուպոլիս հասցնել, և ահա լուր եկաւ թէ Մանուէլ կայսր վախճանած է (1180 սեպտեմբեր 27), և թէ անոր յաջորդած է Ալեքսիս որդին. տակաւին 12 տարեկան մանուկ մը: Մանուէլի վրայ մեծ գովեստներ կը գրէ միութեան նամականիին ծանօթութեանց հեղինակը, և այդ գովեստներուն ամէնուն կողմանէ ընդունուած լինելուն նշանն է Մանուէլի անունին յայսմաւորքի մէջ ալ անցնելը (յունիս 22):

73. Միութեան գործին շարունակութիւնը ընդհատուեցաւ Մանուէլի մահովը, որ Յունաց կողմէն ամենայն ուժգնութեամբ այդ փափագը կը մղէր: Ծանօթութեանց հեղինակը երեք տարի ետքը (1183) գրելով կըսէ. թէ Մանուէլի որդւոյն մանկութեան պատճառով խռովութիւնք սկսան և օրըստօրէ կ'աճեն, և թէ վերջանալուն իսկ յոյս չկայ: Իրօք ալ նոյն տարին Ալեքսիս տակաւին 15 տարեկան սպանուեցաւ, և սպանողն Անդրոնիկոս կայսր հռչակուեցաւ, սակայն ինքն ալ երկու տարի ետքը (1185) Իսահակ Անգեղոսէ զահընկէց եղաւ և ժողովրդական վրէժխնդրութեամբ սպանուեցաւ: Այդ միջոցին անհնար էր որեւէ միութեան խնդիր յուզել Կոստանդնուպոլսոյ արքունեաց հետ. այսու հանդերձ Գրիգոր կաթողիկոս և Լամբրոնացին չէին զադրեր նոյն խորհուրդը մշակել, և միութիւնը յաջողեցնելու համար նոր միջոցներ որոնել: Միութեան խնդրոյն մէջ երկուքին ալ նպատակն էր Հայերը հանել իրենց կղզիացեալ դիրքէն, և քրիստոնէութեան մեծ ճիւղերուն հետ կապակցութեան մէջ դնել: Մէկ կողմէն յունական կայսրութիւնը և միւս կողմէն Խաչակրաց զօրութիւնը իրենց աչքին մեծ կերակային, և ընդհակառակն Հայերը իրենց սակաւութեան մէջ՝ անզօր և տկար, այլ և իրանց խրթնացեալ կացութեան մէջ՝ անկարգ և անբարեկարգ, մինչ միւս քրիստոնէից վիճակը նախանձելի և կանոնաւոր կը տեսնէին: Այդ բոլուն փափագը, զոր ունէին Գրիգոր և Ներսէս, դիրենք կը բորբոքէր և երբ գործը Յունաց կողմէն անյոյս դիրք մը առաւ, իրենց եռանդը, փոխանակ մարելու և ջնջուելու, ուղղութիւն փոխեց և նոյնչափ և աւելի ուժգնութեամբ սկսաւ միութեան նոր տեղ մը որոնել, և հետամուտ եղաւ Լատինաց հետ համաձայնելու, որ գործոյն երկրորդ և աւելի վտանգաւոր կերպարանն եղաւ, և որ ստուգիւ յապագային ևսքանզև աճեցաւ և զօրացաւ:

74. Այդ փոփոխութեան պատճառներէն մին ալ քաղաքական պայմանն էր: Տարսոն Յունաց ձեռքն էր երբ Տարսոնի հրաբորբօք արքեպիսկոպոսը Յունաց հետ միութեան հետամուտ էր, և

Հռոմկլայի ժողովը կը գումարուէր: Անկէ երկու տարի ետքը (1182), Ռուբէն իշխան Տարսոնը Յոյներէն առաւ, և կարծես թէ այդ ծանր եկաւ Լամբրոնացիներուն, և այդ պատճառով Հեթում իշխան, Ներսէս եպիսկոպոսին եղբայրը, գժտեցաւ Ռուբէնի հետ: Ռուբէն պատերազմի ելաւ, Լամբրոնը պաշարեց, և Լամբրոնացիք Անտիոքի լատին իշխանին օգնութեան դիմեցին, որ նենգութեամբ Ռուբէնը ձերբակալեց (1183): Լևոն, Ռուբէնի եղբայրը, զօրքերուն զուէն անցաւ, Լամբրոնի իշխանը հաշտութիւն խնդրելու ստիպեց, եղբայրը գերութենէ ազատեց և իւր իշխանութեան մէջ վերահաստատեց: Հռոմկլայի կաթողիկոսը և Սոյո և Լամբրոնի և Անտիոքի իշխանները այդ առթիւ խաղաղութիւն ըրին իրարու մէջ, և յարաբերութիւնք սկսան մտերմանալ և բարեկամութեան հաստատութիւնը՝ իւր ընդարձակութիւնը գտաւ միութեան գաղափարին մէջ: Այդ նպատակով վերոյիշեալ դիպուածոց յաջորդ տարին (1184), Գրիգոր կաթողիկոսի և Լուկիոս Գ. պապին մէջ թղթակցութիւնք սկսան: Տարի մը ևս յետոյ (1185) Ռուբէն Ռուբինեան բոլորովին տկարանալով իշխանութենէ հրաժարեցաւ. և թողուց զայն իւր Լևոն եղբօր, որ արտաքին յարաբերութեանց գաղափարին ջերմ կուսակից էր, և որ այդ ճամպով Թագաւորական անուն և պսակ ալ ստանալու հասաւ: Գրիգորի առ Լուկիոս զրաժ նամակին պատճէնը չունիմք, և եթէ միտ դնենք Վարդան պատմիչին, Գրիգոր կը խնդրէր պապէն, որ Յունաց կողմանէ յարուցուած հալածանաց դադարման համար միջնորդէ, զի Իսահակ Անգեղոս ոչ թէ Մանուէլի նման բանակցութեամբ միութիւն կուզէր հաստատել, այլ իւր իշխանութեան մէջ եղող Հայերը բռնի յունականութեան կը ստիպէր, և 3 եպիսկոպոս և 1600 քահանայ ի մի հաւաքելով նեղութեամբ կը բռնադատէր (Վարդ. 134): Նամակին տանողն էր Գրիգոր հայ եպիսկոպոս Փիլիպպուպոլսոյ (Ֆիլիպէ), թերևս յաջորդն Յովհաննէս Ութմանի, զի նա ալ Փիլիպպուպոլսոյ առաջնորդ էր (Ընդհ. 144), իսկ նամակի ներկայացումը տեղի ունեցաւ ի Վերոնա:

75. Լուկիոսի առ Գրիգոր պատասխանին նկատմամբ Լամբրոնացին և Վարդան տարբեր ծանօթութիւններ կուտան: Լամբրոնացին է՝ որ նամակը (1184 դեկտեմբեր 3) լատիներէնէ թարգմանեց, և այդ թարգմանութենէն կը տեսնեմք, թէ Լուկիոս նախ կը բարձրացնէ Հռոմայ աթոռոյն իշխանութիւնը, յետոյ կը սկսի ծիսական փոփոխութիւններ պահանջել Հայերէն, որք են 1. Բաժակին ջուր խառնել. 2. Մնուռդը զատաբար տօնել ի 25 դեկտեմբերի, 3. Միւռոնը իւրաքանչիւր տարի աւագ հինգշաբթի օրը օրհնել. 4. Եպիսկոպոսաց ձեռնադրութիւնը կիրակի, իսկ քա-

հանայից և սարկաւազաց և դարաց ձեռնադրութիւնները տարին չորս անգամ չորս եղանակներու պահքերուն շաբաթ օրերը կատարել: Այդ նամակին հետ ընծաներ ալ կային. եմիփորոն մը լատինական որ է պալլիում, և խոյր մը եպիսկոպոսական սրածայր. և դիրք կարգաց եկեղեցւոյ որ է ծխարան, զոր թարգմանեց ինքն Լամբրոնացին հրամանաւ կաթողիկոսին (Չամչ. Գ. 144), Իսկ Վարդան կըսէ թէ պապը նախ Գրիգոր եպիսկոպոսը պատուեց և զգնցոյց նմա զիւր քահանայապետական զգեստն, որ է եպիսկոպոսական զգեստ, ապա ժողովի գումարեց «զկայսրն Ալամանաց, և զթագաւորն Անկլիզաց և զթագաւորն Փրանցիսայ, և զպատրիարքն Ալամանաց, և զարհիւեպիսկոպոս Սպանիոյ, և զարքեպիսկոպոսն Ս. Յակոբայ, և զմեծ արքեպիսկոպոսն Միլանայ, և զպատրիարքն Երուսաղէմի... և ի խորհուրդ մտեալ նոքօք գրեաց զիր հրամանաւ սուրբ առաքելոց ի նոցա երեսաց, եթէ Հայոց պատրիարքն յանկոյս ծովու իշխանութիւն կալցի ի վերայ Հայոց և Յունաց և ամենայն ազգաց, որպէս միք յայսմ կողմանէ երկնաւոր և երկրաւոր րանալեօք»: Իսկ զրկուած ընծաներն ըստ Վարդանայ են, վակաս, պսակ, կօշիկ և մատանի, որ պիտի լինէին ի նշան իշխանութեան յաւիտեանս յաւիտենից (Վարդ. 134): Վարդանայ այդ տողերը կը յիշեցնեն Դաշանց թղթոյն ոճը. և անկէ աւելի հաւատալի չեն. իսկ մեզ մտածել կուտան, թէ լո՛ւն տեսակ ակնկալութիւններ սկսեր էին տածել մերայինք Լատինաց վրայ, և ինչպիսի մեծ էր խաչակրաց ըրած ազդեցութիւնը արեւելքին վրայ:

76. Այսու հանդերձ Լատինք ալ Հայերը կը շողոքորթէին անոնց նիզակակցութիւնը ապահովելու համար: Մալահետտին սկսեր էր զօրանալ այն միջոցին. քիչ ետքը Երուսաղէմը գրաւեց (1187), և Կղեմէս Գ. պապ նոր խաչակրութիւն մը հրատարակեց և միանգամայն գրեց առ Գրիգոր կաթողիկոս (1189 մայիս 29), որպէս զի Հայեր խաչակրաց օգնեն և իրենք ալ գինուին սուրբ տեղեաց ազատութեան համար: Նոյն ոճով գրեց Կղեմէս նաև Լեոն իշխանի, որ անմիջապէս սկսաւ պատրաստութիւններ կատարել: Երբ Փրեմերիկոս կայսր մօտեցաւ, Լեոն իրեն մօտ հաւաքեց կաթողիկոսը, Լամբրոնացին, և գլխաւոր վարդապետները և իշխանները, և մինչ տակաւին կայսրը Կեսարիա էր, պաշարներ զրկեց անոր, և Փրեմերիկոս շատ ուրախացաւ, վասն զի շատ նեղուած էր սովէն և Յունաց և Ալազգեաց տուած ձանձրութիւններէն: Պոստացաւ որ փոխարէն՝ Լեոնի թագաւորութիւն շնորհէ. և այդ ուրախութեամբ կրկնապատկեցին Հայերն իրենց անձնուէր ծառայութիւնները: Լեոն իշխան, Գրիգոր կաթողիկոս, Ներսէս Լամբրոնացին, Յովհաննէս եպիսկոպոս Սսոյ, Գէորգ Սկեւ-

ռացի և այլք Տարսոնէ ելան, որ երթան և կայսրը դիմաւորեն, այլ նա դժբաղդարար Կիւղնոսի մէջ խեղդուեցաւ, և դիմաւորողներ տխրութեամբ Տարսոն վերադարձան: Սակայն չդադրեցան օգնել Լատինաց որչափ կրնային, և միանգամայն մտերմութիւնը շատցնել: Յուսացին որ Կոնրատոս, կայսեր որդին, հօրը խոստումը կատարէ և Լեոնի արքունական թագ շնորհէ, մինչև իսկ Լամբրոնացին թագադրութեան կարգը լատիններէնէ հայերէնի թարգմանեց, սակայն կայսրորդին ալ մեռաւ, Գերմանացիք ցըրուեցան, և Հայոց սրտին մէջ ծագած փափագը անկատար մնաց: Այլ Լեոն չյուսահատեցաւ, և շարունակեց Լատինաց հետ լաւ յարաբերութիւն պահել ապագայ շնորհաց ակնկալութեամբ:

77. Այդ ամէն յարաբերութիւնք Հայոց ընդ Լատինաց, շատ վատ տպաւորութիւններ ազդած էին Արևելեայց վրայ: Ասոնք, Հռոմկլայի ժողովին առաջուց հակառակելէն ետքը, հազիւ ուրեմն հաւանած էին կէսառկէս ձևով գործին մէջէն ելնել. իսկ երբ Հռոմկլայի որոշումը ապարդիւն մնաց, Արևելեայց ուրախութեամբ իբր յաջողութիւն մը նկատած էին զայն, և անհ, հազիւ մէկ հարուածէն ազատած, չէին կրնար լաւ աչքով նկատել երկրորդը: Լատինաց հետ մերձաւորութիւնը, աւելի մեծ տխրութեամբ կը դիտէին, զի գիտէին թէ աւելի ևս հեռու են անոնք Հայոց ուղղութենէն, և աւելի յառաջացած են իրենց բռնադատիչ պահանջմանց մէջ: Գրիգոր Տուտէորդին և Դաւիթ Քոբարեցին, Ձորոյգետացի վանականներուն առաջնորդները, և իրենց հետ նաև Բարսեղ Անեցի, որ լաւ տպաւորութիւններով դարձած չէր Հռոմկլայէ, սկսան ձայն բարձրացնել եղելութեանց դէմ, և իրենց հակառակութեանց մեծ առարկաներէն մին ալեղած էր Լամբրոնացին Ներսէս, զի գիտէին թէ զխաւորապէս նորա թելադրութեամբ կը գործէր կաթողիկոսը: Ոմանք այդ միջոցին կը դնեն Տուտէորդւոյն և Արևելեայց նամակներուն գրութիւնը և կաթողիկոսին պատասխանները, զորս վերև քաղեցին: Որչափ ալ ինչ ինչ պարագաներ, զորօրինակ Լատինաց խօսքը, հոռովմէական խնդիրները, և այլն, հաւանական ցուցնեն այն նամակներուն այս միջոցին գրուած լինելը, սակայն ըստ մեզ աւելի որոշիչ է նկատել, թէ կաթողիկոսն այս նամակներուն մէջ չյիշեր Հռոմկլայի ժողովը և այնտեղ կազմուած համաձայնութիւնը, զոր չէր լուր, եթէ ժողովէն յետոյ գրած լինէր այն նամակները: Մանաւանդ թէ նոյն նամակին մէջ ժողովը իբր գումարուելիք կենթադրէ, և միայն Արևելեայները ժողովի հրաւիրած լինելը կը յիշէ. և ոչ աւելի (Տղայ 76): Այս պարագայն ըստ մեզ որոշիչ պէտք է նկատուի:

նոյն նամակներուն թուականը ճշտելու այն կերպով, որ մեք ար նշանակեցինք:

78. Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսի վերջին տարիները ուրիշ նկատողութեան արժանի դիպուած չեն ներկայեր: Իւր մահը տեղի ունեցաւ խաղաղութեամբ 20 տարի կաթողիկոսութենէ ետքը, Հռոմկլայի կաթողիկոսաբանին մէջ (1193 Մայիս 18), ուր ինքն նոր և փառաւոր կաթողիկէ եկեղեցի մըն ալ շինած էր, կամ ըստ այլոց Դրաղարկի վանքին մէջ: Իւր կեանքին բոլոր գործունէութիւնը սպառեցաւ միութեան խնդրով, զոր պատրաստ գտաւ աթոռ ելած միջոցին, և շփոթ վիճակի մէջ թողուց դերեզման իջած ժամանակ: Նախ եօթը տարի (1173—1180) ամենայն եռանդեամբ շարունակեց Յունաց հետ բանակցութիւնները, մինչև որ Մանուէլ մեռաւ, Յոյնք շփոթութեան մատնուեցան. և Հայերը բռնութեամբ իրենց կողմը ձգելու աշխատել սկսան: Անկէ ետքը սկսան փոփոխուիլ Գրիգորի միութենական ձգտումները, մինչև որ վերջապէս Լատինաց հետ բանակցութեան լմտաւ, և ինը տարի ալ (1184—1193) այդ բանակցութիւնները շարունակուեցան առանց վերջնական ձև մը առնելու: Գրիգոր Տղայէ ժառանգութիւն մնաց Լատինաց հետ միութեան գաղափարը, թէպէտ հնարաւոր բան մը չէր, մանաւանդ թէ անհնար էր որ Լատինաց կողմէն միութիւն կատարուէր, առանց Հայերը բոլորովին իրենց նմանցնելու, պայման մը՝ որ Հայոց եկեղեցւոյ կործանում ըսել էր: Գրիգոր Տղայի անձնաւորութեան վրայ արդէն գաղափարնիս յայտնած ենք. չենք կրնար համակերպիլ նորա բուն միութենական ձգտմանց, և ոչ ալ կրնանք իւր նամակներուն ոճին գովաբանն ըլլալ: այսու հանդերձ չեմք կարող ուրանալ իւր անձնական արժանիքը, զորս աւելի փայլեցուցած պիտի լինէր, եթէ իւր հօրեղբայրներուն, Պահլաւունւոյն և Շնորհալուոյն, խոհական չափաւորութենէն երբէք չհեռանար, թէպէտ և, ինչպէս բացատրեցինք, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնն խախտած կամ յունական կամ հռոմէական եկեղեցիներու դաւանութեանց ընդունող եղած չէ:

Մ. Ա. Օ.

